

Milivoj Bešlin

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

milivoj.beslin@ifdt.bg.ac.rs

Muslimanske rezolucije 1941. i konstituisanje državnosti Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji

---

Apstrakt: Nakon okupacije Jugoslavije, tokom 1941. u nizu bosansko-hercegovačkih gradova objavljene su rezolucije i proglašeni muslimanski prvaci, predstavnici društvene, političke i verske elite, kasnije jednim imenom nazvane – muslimanske rezolucije. Svedočile su o širokom frontu neslaganja bosansko-hercegovačkih Muslimana sa novouspostavljenim režimom kvislinške NDH, koji je bio obeležen neuporedivom represijom i masovnim zločinima prema Jevrejima, Srbima, Romima i svima onima koji su percipirani kao rasna, nacionalna, verska ili politička *drugost*. Na eksploziju nasilja i zločina, kao i pokušaj da se upravo muslimansko stanovništvo, kao značajno brojnije od katoličkog, predstavi kao ključni izvršilac zločina, muslimanske bosansko-hercegovačke elite odgovaraju nepristajanjem i javnim manifestovanjem neslaganja i otpora ustaškom režimu. Ovakav pristup je dao povoda Narodnooslobodilačkom partizanskom pokretu da u svoje koncepcije sve jasnije i odlučnije uključuje Muslimane, računajući sa njima kao nezaobilaznim faktorom na središnjem jugoslovenskom ratištu od 1942. godine. Time je postavljen osnov za ravnopravno tretiranje Bosne i Hercegovine u novoj federalističkoj koncepciji antifašističkog pokreta. U drugom delu rada se daje pregled izgradnje novih osnova federativnog uređenja tokom antifašističke borbe i socijalističke revolucije koju je predvodio partizanski pokret uz dominantnu ulogu KPJ. Posebna pažnja je posvećena državno-utemeljiteljskom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. na kome je usvojen nacionalno-emancipatorski koncept države u izgradnji – šest nacija i njihovih federalnih država kao konstituensi federativne Jugoslavije. Unutar nje utvrđena je državnost i nedeljivost Bosne i Hercegovine kao istorijski državotvorne i etno-konfesionalno specifične jedinice. U navedenim okvirima utemeljena je i ravnopravnost tri bosanskohercegovačka naroda – Muslimana, Srba i Hrvata. Temelji takvih odluka bili su proglašeni nepristajanja i tendencija suživota iskazana u muslimanskim rezolucijama.

Ključne reči: Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Drugi svetski rat, muslimanske rezolucije, antifašizam, federalizam, AVNOJ, ZAVNOBiH.

Nastala prvodecembarskim aktom svršenog čina 1918. Kraljevina SHS/Jugoslavija konstituisana je prekasno da bi elite već oformljenih etničkih identiteta Srba, Hrvata i Slovenaca usvojile ideju o jedinstvenom troimenom narodu, a prerano da bi se na ovoj činjenici kao aksiomu temeljila jednakopravnost tri bliske, ali različite nacije. Velikim delom i zbog ove, inicijalne i fundamentalne kontradikcije, novonastalu državu od prvih dana potresali su nacionalizmi ispoljavani kroz srpsku imperijalnu pretenziju i intenciju da se bude hegemon južnoslovenske zajednice, čime se podsticala pre svih hrvatska težnja o sopstvenoj nacionalnoj ali i državnoj emancipaciji. Jugoslovenska ideja kao rezultat „racionalno izgrađene istorijske svesti“ od početka je osporavana i kompromitovana u sudarima sa ksenofobičnom etnofilijom i realpolitičkim pragmatizmima.¹ Pašićeva nacionalistička politika *srpskog jugoslovenstva*, emanirana kroz „potrebu stvaranja jugoslovenskog programa kao nacionalnog programa srpske države,“² nametnula je Kraljevini centralistički vidovdanski ustavni okvir, ne uvažavajući svu složenost novostvorene zajednice. Usmeravajući teleologiju svog političkog delovanja na jedan cilj, sveden na „narodni ideal“ – nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, prvenstveno u funkciji „integralnog ujedinjenja svih Srba u jednu državu“, Pašić nije mogao da prihvati federalističko uređenje, koje bi podrazumevalo konstituisanje federalnih jedinica, sa određenim granicama, koje bi „narušile kompaktnost srpskog nacionalnog bića“, čime bi se okrnjila politička dominacija Srba.³ Pokušaj da se integralno jugoslovenstvo oktroiše s vrha krahirao je kao i unitaristička politika tridesetih godina XX veka. Pod teretom ovog neuspeha stvorena je 1939. Banovina Hrvatska, svojevrsni hrvatski *corpus separatum*. Usvajanjem tog sporazuma ideologija unitarizma i centralizma bila je ireverzibilno poražena, a srpsko pitanje otvoreno je u novom obliku, zahtevom za srpskom teritorijalnom jedinicom, koja bi obuhvatila i „poslednjeg Srbina u Jugoslaviji“.⁴ Najistaknutiji zagovornik ovog usmerenja postaje u to vreme Srpski kulturni klub, koji je značajno iskoračio iz kulturnog i, pod predvodništvom Slobodana Jovanovića, duboko zagazio u nacionalističko polje. U SKK-u se otvoreno govorilo o deobi Bosne, „muslimanskom

---

¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija“, *Tokovi istorije*, 1–2/1996, Beograd, 1996, str. 173; Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Zrenjanin, 2004.

² Đorđe Stanković, *Nikola Pašić – Prilozi za biografiju*, Beograd, 2006, str. 48.

³ Isto, 345.

⁴ Ljubodrag Dimić, „Srbija 1804–2004 (suočavanje sa prošlošću)“, u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd, 2005, str. 76.

problemu“ u njoj, proterivanju Albanaca, Srbizaciji Makedonaca...⁵ Ostvarenje nekih od ciljeva sprečila je agresija sila Osovine na Jugoslaviju i okupatorsko razbijanje države. U tom periodu, Bosna i Hercegovina ne postoji kao politički subjekt. Ona je objekat za namirivanje teritorijalnih pretenzija srpskog i hrvatskog nacionalizma i rezervoar teritorija od kojih se očekivalo da će zadovoljiti aspiracije sukobljenih srpskih i hrvatskih elita u procesu oblikovanja nacionalnih banovina. Novostvorena Banovina Hrvatska već je prekrajanjem Bosne i Hercegovine preuzela njene značajne istorijske oblasti.⁶

U monarhističkoj i centralističkoj Jugoslaviji izvesne federalističke koncepcije bile su prisutne u malom delu opoziciono nastrojenih građanskih krugova. One su bile izrazitije u ideologiji i organizacionoj strukturi Komunističke partije Jugoslavije uz dinamičnu evoluciju dolaženja do saznanja o Jugoslaviji kao progresivnoj istorijskoj pojavi, koju je trebalo federativno urediti kako bi se obezbedila jednaka prava naroda u raznim regionalnim celinama neujednačenog ekonomskog i istorijsko-kulturnog razvoja.⁷ Organizaciono ustrojstvo KPJ u međuratnom periodu anticipiralo je konture buduće federativne jugoslovenske države nakon pobeđe komunista. Jedinstvena i monolitna partija, pod jednim jugoslovenskim Centralnim komitetom, bila je organizovana po pokrajinskim organizacijama, kojih je bilo sedam: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Vojvodina. Navedena organizaciona struktura je zadržana i posle okupacije zemlje, aprila 1941. godine.⁸

Fašističke sile u punoj ofanzivi početkom Drugog svetskog rata isticale su uvek aktuelno nacionalno pitanje da bi ga funkcionalizovale i koristile u skladu sa svojim velikodržavnim težnjama. “Debelacija” Jugoslavije, njeno razbijanje, značila je negiranje istorijske opravdanosti postojanja ove višenacionalne države.⁹ Na tlu okupirane Jugoslavije suverenu vlast posedovale su isključivo okupacione zemlje. Sa pojavom Narodnooslobodilačkog pokreta suverenost okupacione vlasti biva okrnjena neposrednom akcijom vojnih snaga ovog antifašističkog pokreta – jedinog na teritoriji Jugoslavije. Različiti nacionalistički i antikomunistički, u suštini kolaborantski pokreti, po svom neposrednom delovanju nisu mogli biti suvereni već su se bez

---

⁵ Miodrag Jovičić, „*Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*“, Izbor članaka iz *Srpskog glasa*, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940, Beograd, 1991; Ljubodrag Dimić, „Srpski kulturni klub između kulture i politike“, *Književnost*, 7–8/1993, Beograd, 1993, str. 858-903.

⁶ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd, 1965, str. 404.

⁷ Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb, 1984.

⁸ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, str. 147-282.

⁹ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb, 1970.

izuzetka pre ili kasnije uklopili u jedinstveni kvislinški sistem potpuno potčinjen okupatorima, nezavisno od motiva njihovog nastanka.

***

Otvoreno pitanje za dalje temeljne analize ostaje tema građanskog antifašizma, onoga koji je bio izvan političkog delovanja KPJ ili čak nasuprot njoj. Jugoslovenski i hrvatski historičar Ljubo Boban, u polemici povodom knjige Veselina Đuretića, doveo je u pitanje noseće stubove konstrukcije historijskog revizionizma, a ponajpre interpretaciju o ideji građanskog antifašizma u Jugoslaviji.¹⁰ Polazeći od argumenta da sve ono što nije fašizam nije samim tim i antifašizam, Boban tvrdi da antifašizam podrazumeva sistematsku koncepcijsku negaciju fašizma, ali i čitav ideološko-politički sistem protivan fašističkom, uključiv i njegovo potpuno negiranje. Ta negacija, prema Bobanu, može da proističe iz klasne osnove, dakle, protivljenje fašizmu sa revolucionarnih pozicija, ali i sa pozicija građanskog liberalizma. Ipak, takva negacija „mora proizlaziti iz programatskih, doktrinarnih, ideološko-političkih osnova“, što kod konzervativnih pokreta i reakcionarne alternative, nikako nije mogao biti slučaj. U ideološkom determinisanju različitih građansko-kolaborantskih pokreta, smatra Ljubo Boban, može biti reći najdalje o „ne-fašističkim“ strukturama.¹¹ Osim ideološko-doktrinarnog, postoji, prema njemu i drugi kriterijum, a to je „borbeno razvrstavanje“, odnosno aktivno učešće u borbi protiv fašizma.¹²

U navedenom ključu posmatrano, Jugoslavija je imala jedan antifašistički pokret otpora – partizanski. Vezu između internacionalnog antifašizma NOB-a, koji je inkluzivno obuhvatao sve jugoslovenske narode i komunističke ideologije – načinila je istorija i realne prilike na terenu. Iz toga razloga je i neraskidiva dihotomija između oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u jugoslovenskom slučaju. Građanski antifašizam je postojao samo na individualnoj ravni, ali i njegovi protagonisti su sebe identifikovali i u najvećem broju slučajeva rat završavali u koaliciji ili u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.¹³

Muslimanske rezolucije predstavljaju zbirni naziv za nekoliko javnih apela kojima je viša klasa (uglavnom verska) bosanskohercegovačkih Muslimana, u prvoj godini Drugog svetskog

---

¹⁰ Ljubo Boban, „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knjiga 1, Zagreb, 1989, str. 399–442

¹¹ Isto, str. 406.

¹² Isto, str. 407.

¹³ Dobar primer građanskog antifašizma je bio slovenački hrišćanski socijalista Edvard Kocbek. V. Edvard Kocbek, *Drugovanje: dnevnički zapisi od 17. svibnja 1942. do 1. svibnja 1943*, Zagreb – Ljubljana, 1986.

rata u Jugoslaviji, reagovala na ustašku politiku terora i genocida.¹⁴ Osim svedočanstva i nemirenja sa realnošću opterećenom zločinom i ekstremnim oblicima nasilja, ove rezolucije su bile i akt protesta i nepristajanja na normalizaciju života u ustaškoj i na rasizmu zasnovanoj, kvislinškoj NDH. Rezolucije su i pokušaj ekstrahovanja muslimanskog stanovništva iz svakodnevne prakse masovnih zločina, u prvom redu, prema Srbima, Romima i Jevrejima u koje je ustaška vlast htela da uvuče Muslimane, što je rezultiralo četničkim odmazdama prema muslimanskim civilima. Sve rezolucije, osim poslednje, zeničke, objavljene su u drugoj polovini 1941. godine i potpisalo ih je nekoliko stotina predstavnika verske, političke, intelektualne i poslovne elite.¹⁵

Nakon inicijalne rezolucije, verskog udruženja *El-Hidaje*, od 14. avgusta 1941. prva sledeća bila je Prijedorska rezolucija (23. septembar 1941) koja je, u okvirima datog sistema, tražila bolji položaj za “Hrvate muslimane”. U njoj se konstatuje da “preko 75% svih domobrana i časnika hrvatske vojske daju muslimani”, što im daje pravo na bolji status od postojećeg. U njoj se osuđuju zločini i pojave da su “divlje ustaše” ubijale “mirno građansko stanovništvo grčko-istočne vjere”. Posebno se protestovalo zbog pokušaja prikazivanja da te “zulume” čine muslimani, čime je politika NDH želela na njih da svali krivicu i omrazu od strane Srba. Mi kao “dobri muslimani Hrvati sa bolom gledamo na ove mjesne negativne pojave” za koje se pretostavljalo da su nepoznati “na visokim državnim mjestima”, a posebno da nisu poznata “Poglavniku”, kako se kaže.¹⁶

---

¹⁴ Kada se u ovom radu budemo referirali na versku zajednicu, termin „musliman“ pisaćemo malim početnim slovom. Velikom početnim slovom, imenica „Musliman“ će se koristiti za označavanje nacionalnosti. Iako je jasno da je reč o pripadnicima bošnjačke nacije, u radu koristimo odrednicu „Muslimani“, prateći istorijske izvore i proces kojim je unutar Narodooslobodilačkog pokreta Jugoslavije evoluirala svest o muslimanskom stanovništvu, pre svega, Bosne i Hercegovine i Sandžaka kao pripadnicima posebne nacionalne skupine. Više o nacionalnom identitetu Bošnjaka u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo, 2009.

¹⁵ O Muslimanskim rezolucijama, videti: Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Sarajevo, 2010; Safet Bandžović, “Odjek Muslimanskih rezolucija 1941. godine”, *Arhivska praksa*, 14/2011, str. 433–466; Safet Bandžović, “Bošnjaci i antifašizam: rezolucije građanske hrabrosti (1941) i savremenost”, *Godišnjak BZK 'Preporod'*, Sarajevo, 2011, str. 116–136; Adnan Jahić, “Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja”, *Prilozi*, br. 49, Sarajevo, 2020, str. 167–210; Enes Karić, “Muslimanske rezolucije u novijim tematizacijama”, u: *Nasuprot zlu*, Sarajevo, 2019, str. 39–64; Muhamed Hadžijahić, “Muslimanske rezolucije iz 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1971; Osman Sušić, “Bošnjačko ne ustaškim zločinima”, *Stav*, br. 23, 13. avgust 2015; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica, 2019; Emily Greble, *Sarajevo, 1941-1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo, 2020.

¹⁶ *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije 1941. Zajednička izjava iz 2015*, prir. Enes Karić i Mustafa Spahić, Sarajevo, 2019, str. 72–73.

U Sarajevskoj rezoluciji (12. oktobar 1941) naglašena je viktimizacija Muslimana, koji stradaju u akcijama koje preduzimaju “neodgovorni elementi i pobunjeni Srbi”, koji napadaju zbog odmazde, “onoga ko im je najbliži”.¹⁷ Za razliku od Prijedorske rezolucije, Sarajevska pominje da je reč o smišljenom planu ustaškog režima, a ne lokalnoj aberaciji, a da je cilj Muslimane što više izložiti opasnosti i identifikovati ih sa zločinačkom politikom NDH. Posebno je akcentovan cilj ustaške politike – podstaći muslimansko-pravoslavno istrebljenje. Sarajevska rezolucija ponavlja stavove *El-Hidaje* kojima se osuđuju Muslimani koji su počinili nasilje i od njih se ograđivalo kao od “ološa” i “kriminalnih tipova”. Nasilje koje su Muslimani činili bilo je, prema Sarajevskoj rezoluciji, uzrokovano državnim politikom NDH koja im je dala “oružje, uniformu, ovlašćenje”, ali i naredbu da vrše zlodela. Rezolucija je pozivala na toleranciju i podsećala da su muslimani u prošlosti bili trpeljivi prema drugim verama i da su prvi bacili oružje.¹⁸ Iako Rezolucija poziva na prestanak zločina i krvoprolića, kažnjavanje krivaca za počinjena zlodela, prestanak širenja mržnje i pomoć porodicama nevino stradalih, ona ne poziva na otpor već na uspostavljanje zakonitosti u NDH.¹⁹

Mostarska rezolucija (21. oktobar 1941) je dramatičnija od Sarajevske i u njoj se tvrdi da čitava istorija Bosne i Hercegovine ne pamti tako teška i tragična zbivanja u kojima “gore sela i varoši” i “ginu nedužni sinovi ove zemlje”. Sa idejom da tumače volju i stavove najširih masa muslimanskog stanovništva, autori Mostarske rezolucije na pravom mestu su kao “potpuno strane duši svakog muslimana” osuđivali “nebrojene zločine, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja” koje je ustaška vlasti činila prema srpskom stanovništvu. Rezolucija je posebno stigmatizovala “šaku onih nazovi muslimana” koji su u zlodelima učestvovali i za koje je rečeno da će ih stići “Božija kazna i ljudska pravda”. Ipak i Mostarska rezolucija poziva na uspostavljanje “reda i zakonitosti” i jednakost svih vera i naroda, iako je i sam pojam zakonitosti u situaciji kada su zakoni bili nadahnuti rasističkom ideologijom fašizma bilo prožeto kontroverzama. Rezolucija je pozivala sve muslimane da žive “u slozi i ljubavi sa svim svojim sugrađanima i komšijama”.²⁰

I Banjalučka rezolucija (12. novembar 1941), upućena muslimanskim ministrima u vladi NDH (Kulenoviću i Bešlagiću), upozorava na zločine, ubijanje sveštenika i uglednih ljudi “bez

---

¹⁷ Isto, str. 75.

¹⁸ Isto, str. 76–77.

¹⁹ Isto, str. 78.

²⁰ Isto, str. 81–83.

suda i presude”, mučenja i masovna ubistva “nevinih ljudi, žena pa i djece”, etničko čišćenje, nasilno pokatoličavanje i pljačku imovine. Banjalučka rezolucija je podsećala da Muslimani nisu ni očekivali ni želeli takav razvoj situacije, podsećajući da se oni “ni pod najtežim prilikama” nisu služili nasilnim metodama. Banjalučka rezolucija je konstatovala da su nasilja u prvim mesecima NDH, kada je i objavljena, bila neuporediva u ljudskoj istoriji i da takva sudbina nije smela snaći ni “najgore neprijatelje”. Ova rezolucija je u centar viktimizacije uzimala muslimansko stanovništvo i njihova stradanja, navodeći uz državni teror i odmazde ustanika protiv režima NDH. Rezolucija ne diže glas protiv progona, kako kaže, “komunista”, već zbog toga što uz njih teroru bivaju izloženi i “muslimani koji nikada nisu bili komunisti”. Ova je Rezolucija posebno nabrajala zločine počinjene od ustaša u Bosanskoj krajini, nazivajući ih “klanjem” i navodeći precizne brojke svirepo ubijenih civila.²¹ I ova kao i druge muslimanske rezolucije posebno osuđuje i učešće “malobrojnog ološa” iz reda Muslimana, a jednako tako i stalne ustaške pokušaje da zločine nad Srbima prikaže kao zlodela koja čine Muslimani, zbog čega je sledila odmazda, poput one u Kulen-vakufu.²² Banjalučka rezolucija, kao i ostale, pozivala je da se prekine sa bezakonjem, terorom i pljačkom, posebno ukazujući na neophodnost sudskog gonjenja onih “koji su počinili bilo kakvo nasilje ili zlo djelo bez razlike na položaj i na vjeru”. Kazna se zahtevala i za one koji su zločine naređivali, a ne samo činili na terenu. Osim zalaganja za pomoć porodicama stradalih, Banjalučka rezolucija muslimanskih prvaka je pozivala i da se “onemoguću svaka vjerska netrpeljivost”.²³

Bijeljinska rezolucija je, slično prethodnim, pozivala na mir, jer “spas Bosne leži u slozi i bratstvu”, a ne u mržnji i “krvnoj zavadi”. Poruka Rezolucije je da vera ne sme da razdvaja ljude u BiH, već da ujedinjuje. Potrebno je da “budemo na prvom mjestu ljudi”, koji nisu smeli da dozvole da njima vladaju nagoni za ubijanjem i pljačkom. Bijeljinska rezolucija je pozivala “naročito ustaše”, ali i “pobunjene grko-istočnjake” da prekinu sa ubijanjem, osvetom, odmazdama i krvoprolićem u ime toga što se u Bosni i Hercegovini “govori isti jezik, isti su običaji i jednaka je ljubav prema rodnoj grudi”.²⁴

---

²¹ Isto, str. 85–88.

²² Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo, 2018.

²³ *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije 1941. Zajednička izjava iz 2015*, prir. Enes Karić i Mustafa Spahić, Sarajevo, 2019, str. 90.

²⁴ Isto, str. 93–95.

Do kraja 1941. godine i u prvoj polovini 1942. objavljene su još i Tuzlanska i Zenička rezolucija sa sličnim intencijama kao i sve prethodne. Bio je ovo u radikalno promjenjenim uslovima života, kako ga determiniše Safet Bandžović, “ratni realizam” muslimanske verske, političke, kulturne i preduzetničke elite u Bosni i Hercegovini i prvi odgovor na rasističku i istrebljivačku politiku ustaškog režima u NDH. Rezolucije koje su obuhvatile gotovo sve ključne urbane centre u Bosni i Hercegovini i uz potpise najuglednijih muslimanskih predstavnika više društvene klase, svedočile su o širokom frontu nemirenja sa genocidnom politikom i zločinačkom praksom novog režima. Iako je ustaški režim na sve načine pokušavao da bosanskohercegovačke Muslimane uvuče u svoje planove za istrebljenjem čitavih verskih i nacionalnih skupina, upravo su rezolucije svedočile o krahu toga pokušaja i dubokom i temeljnom nemirenju najuticajnijih predstavnika muslimanskog naroda sa ulogom i mestom koje mu je ustaška vlast odredila. Upravo je ovaj najširi front protivljenja i ciljevima i metodama ustaškog režima od strane muslimanskih verskih i sekularnih elita, iskazan tokom prvih meseci fašističke uprave, dao priliku vođstvu partizanskog NOP-a da počne da se obraća Muslimanima i poziva ih u redove svog antifašističkog pokreta. Svesni da će u Bosni i Hercegovini teško prevladati bez privlačenja u svoje redove brojnog muslimanskog stanovništva, vođstvo NOP-a je već tokom prve ratne godine počelo da razmišlja o platformi sa koje će se obratiti nezadovoljnom muslimanskom stanovništvu koje je živelo u strahu između ustaških nasilja, zloupotreba, kroatizacije i diskriminacije i sve češćih četničkih odmazdi zbog učešća u aparatu terora. U takvim okolnostima najlogičnije je bilo Muslimanima ponuditi dve središnje subjektivizacije: nacionalnu emancipaciju i ravnopravnost sa Srbima i Hrvatima i državnost Bosne i Hercegovine unutar jugoslovenske federacije koja se izgrađivala, a na tragu ideje muslimanskog autonomističkog pokreta. Mesto Muslimanskih rezolucija u navedenim procesima je bilo značajno, pre svega jer su ih partizani koristili u propagadne svrhe u želji da prošire muslimanski otpor prema ustaškom režimu, posebno imajući u vidu da su “muslimanske mase mnogo više od srpskih slijedile vlastite političke elite”. Muslimansko stanovništvo nije spontano ušlo u ustanak i otpor, već je to bila, kako smatra Marko Atila Hoare, inicijativa političke i društvene elite koja ih je presudno usmerila “u pravcu pružanja otpora Silama osovine i ustašama”.²⁵

***

---

²⁵ Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, str. 59–63.

Kompleksan sistem institucija NOP-a organizovao se po istorijskim pokrajinama u sastavu Jugoslavije, a paralelno sa njim, sa oblikovanjem jugoslovenske državnosti, konstituisala se i državnost njenih federalnih jedinica – konstituenasa. Od ustaničke 1941. tekao je proces izgradnje, konstituisanja kako Jugoslavije tako i njenih teritorijalno-političkih celina koje su već posedovale izvesne tradicije državnosti. To su šest jedinica sa statusom ratnih pokrajina: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, koje bi trebalo, kako je zamišljeno, da garantuju prava i nužan emancipatorski okvir svakog od pet državotvornih jugoslovenskih naroda – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca; dok je šesta bila pokrajina triju jugoslovenskih naroda: Muslimana, Srba i Hrvata. Muslimani s obzirom na to da su činili znatan deo demografskog sastava Bosne i Hercegovine, kao i Sandžaka, u ovo vreme su posedovali karakteristike etnokonfesionalne grupe ili nacionalne kategorije u izgradnji koja će u potpunosti dobiti pravo političkog subjektiviteta tek krajem 1960-ih godina. Takođe, tokom NOR-a izgrađivale su se kroz intitucionalni sistem NOP-a i posebne i specifične teritorijalno-političke jedinice koje nisu posedovale kapacitete i predispozicije državnosti što je slučaj sa sedmom ratnom pokrajinom Vojvodinom, dok su se na nivou oblasti oblikovali Sandžak i Kosovo i Metohija.²⁶

Već na poznatom savetovanju vođstva NOP-a u Stolicama 26. septembra 1941. održanom na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije na direktan način se anticipiralo federalno uređenje jugoslovenske države u nastajanju. Osnovni zaključak bio je preimenovanje Glavnog štaba u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a štabovi u pokrajinama formirani za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru dobili su naziv Glavnih štabova. O vojnom rukovodstvu u Makedoniji nije bilo govora zbog nedostatka veza sa pokretom ove ratne pokrajine. U svakom slučaju jasno je da u vreme kada u Jugoslaviji još nije bila izgrađena institucionalna struktura vlasti, vojna organizacija NOP-a organizovana po pokrajinama, posredno je ukazivala na obrise buduće jugoslovenske države čija je izgradnja bila u inicijalnim fazama.²⁷

Na prelomu 1941–1942. nakon sloma Užičke republike, glavno težište NOB-a se iz zapadne Srbije pomera u središne jugoslovenske krajeve. Krajem 1942. u centralnim područjima zemlje gde je pokret bio najrazvijeniji sa razgranatijom mrežom institucija NOP-a, posebno

²⁶ Dragoljub Petrović, “Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941–1945”, *JIC*, God. XXIII (3–4), 1988, str. 101.

²⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 239.

organa vlasti (Narodnooslobodilački odbori), dolazi do obrazovanja predstavničkog tela za celu zemlju – AVNOJ. Ono je u istoriografiji determinisano kao “opšte-političko telo” na čelu ustanka jugoslovenskih naroda. Osnivačka skupština 26–27. novembra 1942. istovremeno čini prvu fazu u pravcu konstituisanja AVNOJ-a kao centralnog subjekta vrhovne državne vlasti, a njegovo osnivanje predstavlja važan korak u procesu izgradnje jugoslovenske države sa federativnim svojstvima. U ovom periodu Jugoslavija još nije imala karakteristike federativnog ustrojstva, ali je u rukovodećim ustanovama NOP-a sa Većem na vrhu političkog sistema u izgradnji bilo predstavnika svih ratnih pokrajina. U dokumentima sa osnivačkog zasedanja AVNOJ-a, govori se o svim jugoslovenskim “zemljama” pod kojima se podrazumevaju teritorijalno-političke jedinice kao sastavni delovi Jugoslavije. Navode se imena većnika i to kao predstavnika: Slovenije, Hrvatske, Srbije, Sandžaka, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine dok ih iz Makedonije nije bilo.²⁸ Ove teritorijalno-političke jedinice se navode u proglasima i drugim dokumentima ustanova NOP-a pre i posle osnivanja Antifašističkog veća. Takođe, u brojnim apelima, direktivama i sličnim aktima KPJ i drugih institucija NOP-a kao i na osnivačkom zasedanju AVNOJ-a pozivaju se kao priznati svi jugoslovenski narodi – Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i uz njih redovno i Muslimani.²⁹

Uspesi NOVJ u borbama protiv nemačkih i italijanskih okupacionih snaga, ustaških i četničkih kolaboracionista tokom 1943. kao i institucionalizacija antifašističke borbe izgradnjom nepotpune, ali razgranate mreže ustanova vlasti sa najvišim organima, većima ili narodnooslobodilačkim odborima u više ratnih pokrajina ili oblasti, uz povoljnu situaciju na svetskom ratištu gde se već sagledavala sigurna pobeda antihitlerovske koalicije – omogućilo je dosezanje višeg stepena u državno-pravnom konstituisanju nove Jugoslavije. U cilju obrazovanja najviše institucije državne vlasti krajem 1943. sazvano je AVNO kao reprezentativno telo svih naroda Jugoslavije. Drugo zasedanje, održano u Jajcu na velikom oslobođenom području 28–29. novembra, smatra se istorijskim i prekretnim zato što je donelo ili ozakonilo osnovne postavke i esencijalne karakteristike novog državnog uređenja. U radu zasedanja učestvovali su u nejednakom broju, što su diktirali ratni uslovi, većnici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije,

---

²⁸ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd, 1983, str. 263–282.

²⁹ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 271–272.

Slovenije, Crne Gore sa Bokom, dok delegati iz Vojvodine i Makedonije nisu mogli da se probiju do središnje Bosne.³⁰

Prethodno se pred vođstvo NOP-a i KPJ postavilo pitanje Bosne i Hercegovine, najpre kao dilema o tome da li formirati zemaljsko antifašističko veće koje bi bilo *per se* i anticipacija državnosti i statusa buduće federalne jedinice. Zbog toga je do formiranja antifašističkog veća BiH došlo kasno, jer je pred samo Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu rešeno pitanje bosanskohercegovačke državnosti i statusa u okvirima jugoslovenske federacije koja se izgrađivala. U dotadašnjim dokumentima BiH se pominje kao autonomija, što je bilo u skladu sa principom da će federalne jedinice biti nacionalne države pet naroda – konstituenasa Jugoslavije. Bosna ovaj kriterijum nije zadovoljavala. Ipak, srednjovekovni temelji bosanske državnosti, strah od velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija i ponajviše – razmah ustanka u BiH uticali su da se prvobitni planovi o autonomiji ove istorijske pokrajine promene. Tokom 1943. posebno nakon kapitulacije Italije, NOVJ je izrasla u 23 brigade i 25 odreda, a oslobođena je i velika slobodna teritorija – Bosanska krajina, istočna Bosna, veliki delovi centralne Bosne i deo Hercegovine. U BiH je bio razgranat i sistem novih vlasti – narodnooslobodilačkih odbora, od mesnih, opštinskih i sreskih do oblasnih za Bosansku krajinu i za Hercegovinu.³¹

Od početka ustanka, a i ranije, prevladavalo je stanovište u rukovodstvu KPJ da bi Bosna i Hercegovina trebalo da ima autonomiju, ali se nikada nije preciziralo u kom obliku bi to rešenje bilo realizovano. Postojala su dva predloga – da se BiH konstituiše kao autonomna pokrajina vezana za jednu od federalnih jedinica, dok je drugo rešenje predviđalo da se bosanskohercegovačka autonomija veže direktno za jugoslovensku zajednicu, da bude autonomija u okviru buduće federacije. Treće, sasvim različito rešenje od prethodnih je predviđalo da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao federalna jedinica, odnosno ravnopravna članica federativne Jugoslavije u nastanku. Rodoljubu Čolakoviću je rešenje – koliko nacija toliko federalnih jedinica izgledala “mehaničko” i sa ostalima iz rukovodstva PK KPJ za BiH se trudio da pronađe rešenje koje bi sačuvalo celovitost i integritet Bosne i Hercegovine, a u skladu sa temeljnim principima na kojima se izgrađivala nova federacija. Na insistiranje Pokrajinskog komiteta KP BiH prevladalo je mišljenje da se BiH kao istorijski utemeljena geografska i ekonomska celina, sa specifičnom nacionalnom i konfesionalnom strukturom izgradi kao

³⁰ *Prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a*, Beograd, 1953, str. 230.

³¹ Ranko Končar, *Stvaranje federacije*, Novi Sad, 1983, str. 20–21.

ravnopravna članica federativne Jugoslavije.³² Trebalo bi naglasiti i da je na ovu odluku uticao i Tito, koji se juna 1943. u razgovoru sa predstavnicima PK KPJ za BiH interesovao kada će biti osnovano AVNO Bosne i Hercegovine, što je već bilo trasiranje puta ka konstituisanju posebnosti ove jedinice unutar Jugoslavije koja se izgrađivala na federativnim principima.³³

Kada su u vrhu KPJ rešena temeljna pitanja bosanskohercegovačke državnosti i pozicije u federalističkoj konstelaciji koja se stvarala, sazvano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH i to samo nekoliko dana pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kako bi legitimisalo odluke partijskog vrha. Konstitutivno zasjedanje ZAVNOBiH-a je održano u Mrkonjić-gradu 26. i 27. novembra 1943. uz prisustvo 247 delegata iz čitave Bosne i Hercegovine. Vijeće se na ovoj sednici proglasilo najvišim političkim i predstavničkim telom naroda BiH, izabravši tom prilikom i 58 delegata koji će ovu ratnu pokrajinu predstavljati na AVNOJ-u. U centralnom dokumentu ovog istorijskog zasjedanja, Rezoluciji Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, ističe se da Bosna i Hercegovina “nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska nego i srpska i muslimanska i hrvatska” i da ova tri naroda “zbratimljena” tvore “slobodnu” BiH u kojoj će biti garantovana “puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”. Takva Bosna i Hercegovina sa tri konstitutivna naroda “učestovavaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije”.³⁴ Bila je ovo jasna poruka državno-konstitucionalnog tela BiH da će ona na predstojećem zasjedanju AVNOJ-a dobiti prerogative državnosti i činiti sa ostalih pet naroda i njihovim nacionalnim državama, budućim federalnim članicama, novu federativnu zajednicu – Jugoslaviju. Takođe, kao fundamentalni ciljevi NOB-a u Bosni i Hercegovini navedeni su “istrebljenje” okupacionih snaga i poraz svih kolaboracionističkih pokreta u zajednici sa ostalim jugoslovenskim narodima. Uz to, pred oslobodilački pokret stavljen je i važan zadatak: “Da učvršćuje bratstvo naroda Bosne i Hercegovine”, ali i uvodi nove borbe u Narodnooslobodilački pokret, a pre svega Muslimane i Hrvate, kako stoji u Rezoluciji.³⁵ Osnivanje i odluke ZAVNOBiH-a u složenim okolnostima predstavljale su, kako smatra Mustafa Imamović, “historijski logičan i pravno potpuno legitiman čin”, ali i “izraz državno-pravnog kontinuiteta i političkog identiteta Bosne i Hercegovine”. “Taj identitet građen je na kontinuitetu predstave o Bosni i Hercegovini kao

---

³² Isto, str. 21.

³³ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 435.

³⁴ Isto, str. 434.

³⁵ Isto, str. 434.

postojanoj historijskoj zajednici. On je u cjelosti potvrđen i određen uspostavom ZAVNOBiH-a čije su odluke imale dalekosežan ustavni i međunarodnopravni značaj i domašaj. S druge strane, sam ZAVNOBiH i njegove odluke prirodan su historijski rezultat višestoljetnog državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine i oblikovanja njenog identiteta.”³⁶

Kada je rešeno i poslednje otvoreno pitanje o broju federalnih jedinica, Drugo zasedanje AVNOJ-a je održano u predvidivom tonu. Među usvojenim aktima prvo je prihvaćena Deklaracija Drugog zasedanja AVNOJ-a koja sublimira bitne stavove odluka, da bi se završnom, IV tačkom, podvukla izgradnja Jugoslavije na “demokratskom federativnom principu”. Polazeći od neotuđivog prava svakog naroda na samoopredeljenje, „uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima“, a saglasno istinskoj volji svih naroda Jugoslavije, AVNOJ kao najviše zakonodavno telo nove Jugoslavije, konstatovalo je da se „Jugoslavija izgrađuje i da će se izgrađivati na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“.³⁷ Drugi deo ove rečenice, u kome se navode federalne države, članice Jugoslavije, unet je kao amandman na predlog muslimanskog prvaka i partizanskog komandanta Sulejmana Filipovića, čime su i Muslimani, kao jedan od tri naroda BiH, ušli u temelje jugoslovenske federacije.³⁸ U dispoziciji *Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije* kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti ističe se da je AVNOJ tokom NOR-a izrastao u “vrhovnog pretstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije” a “u skladu sa principima federativnog uređenja”.³⁹

Analizom materijala sa Drugog zasedanja AVNOJ-a kao i čitavog kodeksa dokumenata NOP-a, sagledava se bitno obeležje nove Jugoslavije – federativno ustrojstvo u cilju obezbeđivanja nacionalne ravnopravnosti. U mnoštvu izvorne građe nezaobilazan akt čini Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, koja izražava osnove federativnog sklopa Jugoslavije. U preambuli odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnim principima stoji da se zasniva na osnovu „prava svakog naroda na samoopredeljenje uključujući pravo na

³⁶ Mustafa Imamović, “ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine”, *Historijska traganja*, Sarajevo, 12/2013, str. 18.

³⁷ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 452–453; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, I, Beograd, 1987, str. 791–796, 800–801; Janko Pleterški, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1985, str. 461.

³⁸ Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, str. 245.

³⁹ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 445–453.

otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke borbe“. Prva tačka Odluke je glasila da „narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije“ od strane fašističkih okupacionih sila i da su „dokazali u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji“. Druga tačka Odluke manifestovala je volju da se Jugoslavija već izgrađuje i da će se izgraditi na „federativnom principu“, koji će obezbediti „punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“. Treći stav je glasio da su u skladu sa takvom „federativnom izgradnjom Jugoslavije“, koja je bila u toku i koja se temeljila na „najpunijim demokratskim pravima“ – konstituisane institucije nove vlasti (NOO i zemaljska antifašistička veća), a da je Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije „vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao celine“. Četvrta tačka Odluke je manjinskim narodina garantovala „sva nacionalna prava“.⁴⁰

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a sa snagom ustavnih normi značile su faktički prestanak postojanja Jugoslavije kao centralističke monarhije. Nije priznata od strane fašističkih država nasilna, time i nelegalna, podela zemlje. Izvesno je postojanje jedne, nove Jugoslavije stvorene u legitimnoj revoluciji svih njenih naroda. Ti narodi kroz NOR u skladu sa, u istoriji prvi put primenjenim, principom slobodnog opredeljenja odlučuju o zajedničkom životu unutar okvira jugoslovenske demokratske i federativno uređene države. U njoj su zagantovana puna i jednaka prava svim jugoslovenskim nacijama u federalnim jedinicama, koje su na Drugom zasedanju identifikovane kao konstitutivne, dok se nacionalnim manjinama obezbeđuju ”sva nacionalna prava u Jugoslaviji”. U okviru jugoslovenske državne zajednice određen je identitet i zajemčen jednakopravni status šest političkih konstitutivnih činilaca – federalnih jedinica, država i pet konstitutivnih nacionalnih subjekata.

U dokumentima NOP-a od početka rata redovno se navode Muslimani pored pet jugoslovenskih nacija.⁴¹ Međutim, pošto priznavanje muslimanske nacije još nije bilo okončano,

---

⁴⁰ Isto, str. 452-453.

⁴¹ Izvršni odbor AVNOJ-a se u svom Proglasu narodima Jugoslavije 9.2.1943. obratio „Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i Muslimanima“. U dokumentima NOP iz BiH i Sandžaka Muslimani se redovno pominju uz Srbe i Hrvate, odnosno Srbe i Crnogorce. Na osnivačkom zasedanju ZAVNO BiH se podvlačio trojni konstitutivni karakter Bosne i Hercegovine – srpski, hrvatski i muslimanski. Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 432-435.

Veće je u zvaničnoj Odluci o federativnom uređenju imenovalo samo pet priznatih i postojećih jugoslovenskih nacija. Takođe, u zvaničnim izvorima, kao i materijalima Drugog zasedanja, navode se svih sedam ratnih pokrajina uključujući i Vojvodinu, kao i Sandžak koji je posedovao Veće. U Odluci se pominje ZAVNO Sandžaka zato što je ono u to vreme postojalo. Vojvodina se ne nabraja pored šest federalnih jedinica pošto ona to nije, prema odluci vrha KPJ, mogla postati, jer je kriterijum za konstituisanje federalnih jedinica bio nacionalni, a ova pokrajina nije imala “vlastitu” naciju, niti dovoljan kapacitet državnosti, te se na AVNOJ-u njen budući položaj u novoj Jugoslaviji ne pominje, jer se još nije mogao preciznije odrediti.

AVNOJ je, takođe, izabrao svoje Predsedništvo sa širokim ovlašćenjima jer je vršilo sve funkcije, zakonodavne i izvršne i imenovalo NKOJ sa svim ingerencijama prve “narodne vlade”. Oduzimanje emigrantskoj Vladi prava da zastupa Jugoslaviju, uz reviziju ili proglašavanje ništavim njenih odluka, zabrana kralju Petru II Karađorđeviću da se vrati u zemlju do konačne odluke o državnom uređenju posle rata, te odobravanje ranijih odluka, uključujući i Odluku ZAVNOH i SNOO o proširenju jugoslovenske teritorije, pre svega priključenjem Istre, Rijeke i Zadra.⁴² Očito je bilo da su osnovni elementi državne organizacije revolucijom preustrojene Jugoslavije bili konstituisani. AVNOJ je na Drugom zasedanju, kao nadležno telo, donelo akte kojima su udareni temelji jugoslovenske države. Počeci izgradnje te države nalazili su se u nastanku sistema organa vlasti u leto 1941. da bi se taj proces nastavio u kontinuitetu tokom NOR-a do i posle zasedanja u Jajcu. Čin prerastanja Veća u vrhovnu instituciju suverene vlasti i akt o federativnom ustrojstvu države, na tadašnjem nivou razvijenosti NOP-a, smatra se u historiografiji i pravnoj teoriji – aktom konstituisanja jugoslovenske države, koja će se nakon toga dalje izgrađivati i oblikovati.

Srbija, u odnosu na Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Crnu Goru, koje su već oformile antifašistička veća, kao i Makedoniju čiji je najviši predstavnički organ bio u izgradnji, ni posle istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a nije imala svoje predstavničko telo. Na vrhu nedovršene strukture narodnooslobodilačkih odbora stojao je Glavni Narodnooslobodilački odbor, koji je u nepotpunom sastavu bio pasivan, dok deo historiografije smatra da nakon pada Užičke republike (kraj novembra 1941.) Srbija i nema GNOO sve do 1944. godine. Ipak, koncepcija o Srbiji kao jednom od nosećih stubova nove Jugoslavije očita je u Odluci o federativnom uređenju, a prisutna je i u dokumentaciji NOP-a, gde se Srbija redovno prva navodi

---

⁴² Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 436-455.

kao politička zajednica najbrojnije jugoslovenske nacije, među šest federalnih država u izgradnji. Pitanje postojanja Srbije kao federalne članice nije bilo sporno tokom Drugog svetskog rata kada se federativna Jugoslavija izgrađivala. Jedino nije do kraja bilo jasno pitanje njenog teritorijalnog opsega i odnosa sa susednim teritorijalno-političkim jedinicama i njihovog razgraničenja zbog složenog nacionalnog sastava.⁴³

Prema idejnom konceptu KPJ, Kosovo i Metohija su se izgrađivali tokom NOR-a kao posebna jugoslovenska oblast. Ovo područje heterogenog nacionalnog sastava, sa preovlađujućom albanskom nacionalnom komponentom i srednjovekovnom tradicijom pripadnosti srpskoj državi, kroz institucionalnu strukturu jugoslovenskog antifašističkog pokreta uobličavalo se u zasebnu oblast. Tek u leto 1944. uočava se usmeravanje pojedinih oblasnih institucija Kosova prema rukovodećim strukturama federalne države Srbije. Kroz reorganizaciju vojnog rukovodstva Kosovsko-metohijska oblast se prvi put u NOR-u orijentiše prema Srbiji.⁴⁴

Za razliku od Kosovsko-metohijske oblasti, Vojvodina je imala kapacitete i regionalno identitetskog i istorijskog tipa, kao i dugu tradiciju autonomije. Partizanski oslobodilački pokret od početka otvara pitanje Vojvodine u budućim političkim promenama koje će nastati tokom rata i posle oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Na to ukazuje i razvoj i institucionalizacija NOP-a, jer su sve političke i vojne ustanove imale vojvođanski karakter (Glavni štab, Glavni Narodnooslobodilački odbor Vojvodine, Pokrajinski komitet i dr.) i bile u direktnoj vezi sa jugoslovenskim institucijama, čime se obezbeđivala osnova za federalno rešenje statusa Vojvodine. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski presudno predestiniraju njen autonomni status i to kao jugoslovenske jedinice, jer su pokrajinske institucije u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama. Očekivalo se da će i odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu potvrditi ovu političku realnost Vojvodine. Međutim, odluke AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama. U državno-pravnom smislu pet jugoslovenskih nacija konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je

---

⁴³ Dragoljub Petrović, "Konstituisanje federativne Jugoslavije", str. 110.

⁴⁴ *Zbornik NOR-a*, tom I, knjiga 19, Beograd, 1969, str. 654.

značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera.⁴⁵ Takođe, prema ocenama vrha KPJ, Vojvodina nije posedovala predispozicije državnosti budući da ih kroz istoriju nije stekla, niti se mogla smatrati teritorijalno-političkom zajednicom jedne jugoslovenske nacije. Tradicija regionalno-političkog subjektiviteta sa političkim i kulturnim autonomnim identitetom manifestovanim tokom dva veka nisu smatrani dovoljnim odrednicama koje bi uslovile formiranje Vojvodine kao federalne države. Pošto se rukovodstva jugoslovenskog NOP-a nisu složila sa konceptom o ZAVNO za Vojvodinu ovo rešenje više nije pominjano kao mogućnost.⁴⁶ GNOO Vojvodine u proglasima i pismima često ističe autonomiju Vojvodine u okviru demokratske i federativne Jugoslavije.⁴⁷ Najviše rukovodstvo DFJ zastupaće koncepciju o priključenju Vojvodine, sa garantovanim autonomijom, jednoj federalnoj članici. O priključenju pokrajine Srbiji odlučiće se na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine 31. jula 1945. godine.⁴⁸

Proces dalje izgradnje Jugoslavije posle Drugog zasedanja AVNOJ, tokom 1944. tekao je ubrzanim tempom. Nova država u martu 1944. nazvana je Demokratska Federativna Jugoslavija.⁴⁹ Zakonski akt kojim se reguliše zvaničan naziv Jugoslavije je sastavljen u nekoliko verzija da bi bio prihvaćen kao odluka 7. aprila na proširenoj sednici Predsedništva AVNOJ-a. Taj dokument sadržao je poslednju klauzulu da stupa na snagu objavljivanjem do čega nije došlo iz spoljnopolitičkih razloga. U nacrtu *Deklaracije o osnovnim pravima nacija i građana DFJ* 11. aprila 1944. najpre se ističe da je DFJ “savezna demokratska država, demokratska federacija u kojoj su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci i koja je sastavljena od šest demokratskih federalnih država: Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Narod u Vojvodini i Sandžaku imaće punu slobodu da sam odluči o odnosu i položaju u federaciji”. DFJ je “federativna jer je savezna država, koja obezbeđuje punu

---

⁴⁵ Ranko Končar, *Stvaranje federacije*, str. 31; Ranko Končar, „Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje“, u: *Antifašizam, AVNOJ, Autonomija*, Novi Sad, 2013, str. 22–23.

⁴⁶ PK KPJ za Vojvodinu je uporno iznosio stav partijskom vrhu da je potrebno formirati AVNO. Ipak, CK KPJ nije delio to mišljenje. *Zbornik NOR*, tom 9, knjiga 3, Beograd, 1967, str. 643.

⁴⁷ Ranko Končar, „Izbor iz dokumenata o razviku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945“, *Savremenost*, 1/74, Novi Sad, 1974, str. 89–160.

⁴⁸ Milivoj Bešlin, „Vojvodina u Jugoslaviji: borba za autonomiju“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd, 2017, str. 279–324.

⁴⁹ U prvom nacrtu Zakona o imenu države i državnom grbu od 27.3.1944. koji je kasnije menjan, ime države je „Demokratska Federativna Jugoslavija“, koja je stvorena „zajedničkom borbom i slobodnom voljom naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“. Dragoljub Petrović, „Konstituisanje federativne Jugoslavije“, str. 114.

ravnopravnost svojih pet nacija... odn. nacionalnih država naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore, te isključuje svaku mogućnost prevlasti ili privilegija ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, te jedne federalne države na račun druge.” Takođe se navodilo da „svaki narod ima prava da istupi iz federacije ako se ne slaže sa oblikom vladavine“.⁵⁰ Uprkos krupnim promenama u uređenju i strukturi Jugoslavije, država koja je nastajala nije bila nova, već se radilo o federalizaciji postojeće, suštinski reorganizovane tokom NOR-a.

U načelu posle postavljanja osnova Jugoslavije kao federativne države na državno-konstitucionalnom zasedanju AVNOJ-a, dolazi do utemeljivanja njenih federalnih članica. To je učinjeno kroz procese sukcesivne transformacije ZAVNO u najviša tela vlasti.

Treće po redu konstituisano zemaljsko veće kao najviša institucija federalne države je AVNO Bosne i Hercegovine, održano na Drugom zasedanju u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Ovo zasedanje je imalo ustavotvorni karakter, jer se njegovim odlukama Bosna i Hercegovina konačno konstituisala kao federalna država unutar federativne Jugoslavije.⁵¹ Od odluka prvo je usvojena ona o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasedanju AVNOJ-a. U načelu svako zemaljsko veće prvo je usvajalo ovakvu odluku što posredno ukazuje da je jugoslovenska državnost primarna i hijerarhijski označava viši stepen suvereniteta u odnosu na onaj koji su posedovale federalne države članice. Zatim sledi odluka o konstituisanju ZAVNO BiH u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo federalne Bosne i Hercegovine. U *Deklaraciji o pravima građana BiH* naglašava se da Veće jemči “ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedeljiva domovina“ i “slobodu veroispovesti i savjesti i ravnopravnost svih veroispovesti”. Za osnove državnosti Bosne i Hercegovine, na ovom zasedanju, smatrana je iznad svega državna tradicija srednjovekovne bosanske države.⁵² Takođe, u materijalima ZAVNO BiH, kao i drugim dokumentima NOP-a, ističe se stav da konstituisanje Bosne i

⁵⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, II, str. 514-519.

⁵¹ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 579.

⁵² U referatu Hasana Brkića pod nazivom „Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru DFJ“, rečeno je: „Bosna i Hercegovina po svojoj prošlosti imala je svoj državno-pravni položaj. Uzmite istoriju, pa možete videti da je Bosna bila samostalna država, imala svoje banove, imala svoje kraljeve. Po tome moramo onda da sudimo da je nama lako stvoriti državno-pravni akt o Bosni i Hercegovini. Državno-pravni temelji Bosne i Hercegovine su samo zakopani, a naša je sada dužnost da temelje otkopavamo i da na tim temeljima gradimo našu federalnu jedinicu, našu državu Bosnu i Hercegovinu.“ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, I, dokumenti 1943–1944, Sarajevo, 1968, str. 226.

Hercegovine kao posebne federalne države omogućava najpovoljnije rešenje nacionalnog pitanja na ovom etnički i konfesionalno heterogenom području.⁵³

Slične državno-konstitutivne akte održale su i ostale federalne jedinice: Slovensko narodnooslobodilačko veće na Prvom zasjedanju 19. februara 1944. u Črnomelju; Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske na Trećem zasjedanju u 9. maja 1944. u Topuskom; Zemaljsko antifašističko vijeće Crne Gore i Boke na Drugom zasjedanju 1. jula 1944. u Kolašinu; Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije 2. avgusta 1944. na osnivačkom zasjedanju u manastiru Prohor Pčinjski; Velika antifašistička skupština Srbije na Prvom zasjedanju 9. novembra 1944. u oslobođenom Beogradu.⁵⁴

Istorijsko-regionalna i etno-konfesionalna posebnost Sandžaka kao teritorijalno-političke jedinice sa heterogenom demografskom strukturom, uslovila je njegov specifičan položaj i status tokom rata, ali i u procesu konstituisanja federativne Jugoslavije. Prema odlukama najviših tela NOP-a, posebnosti Sandžaka je trebalo izraziti formiranjem zasebnog Veća. Tako je na skupštini od 250 delegata izabranih prethodno u pet oslobođenih srezova (od ukupno osam) u Pljevljima 20. novembra 1943. formirano ZAVNO Sandžaka. Ono, prema Rezoluciji o osnivanju, stoji na “čelu NOB kao najviše političko telo i predstavništvo” naroda Sandžaka. U Rezoluciji kao i u drugim dokumentima, poziva se “narod Sandžaka”, “Sandžaklije”, a neretko i “Srbi i Muslimani”, čak i “Srbi, Muslimani i Crnogorci”.⁵⁵ Međutim, do odluke da Sandžak nema osnova za posedovanjem vlastitog AVNO došlo se u vrhu KPJ krajem 1944. godine.⁵⁶ AVNO Sandžaka je postojalo, delovalo je pasivno u rasponu od godinu i četiri meseca i nije se drugi put sastalo ni konstituisalo u telo sa obeležjima vlasti. Mimo volje sandžačkih predstavnika, Predsedništvo AVNOJ-a početkom 1945. zauzelo je stav o jednostranoj podeli Sandžaka između dve federalne jedinice – Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje je u očekivanju kraja rata trebalo što pre rešiti, ali i odrediti konačne granice svih šest federalnih jedinica. AVNO Sandžaka se sastalo 29. marta 1945. u Novom Pazaru da bi donelo odluku o podeli ove oblasti i svom raspuštanju. Njome su šest srezova većeg dela Sandžaka pripojeni Srbiji, dok su dva na jugu ušla u sastav

⁵³ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 579–584.

⁵⁴ Ranko Končar, *Stvaranje federacije*, str. 38.

⁵⁵ Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 431-432.

⁵⁶ Pitanje opstanka i statusa Sandžaka razmatrano je od strane NKOJ i Predsedništva AVNOJ. Predviđana su rešenja da uđe kao celovita oblast u sastav federalne Srbije ili Crne Gore ili da bude neposredno vezan za federaciju. Prevladao je stav o podeli kao optimalnom rešenju. Dragoljub Petrović, “Konstituisanje federativne Jugoslavije”, str. 120.

Crne Gore.⁵⁷ Takođe, raspuštene su sve oblasne institucije Sanžaka, a šest srbijanskih srezova 30. marta obrazuju novopazarski kao sedamnaesti okrug u sastavu ove jedinice. Srbija time postaje teritorijalno najveća i najmnogoljudnija federalna država DFJ. Pripajanje bjelopoljskog i pljevaljskog sreza Crnoj Gori izglasano je na Četvrtom zasjedanju CASNO 17. aprila 1945. na Cetinju kao prvoj privremenoj prestonici ove federalne jugoslovenske države.⁵⁸

Konstituisanje Srbije kao složene federalne države zaokruženo je na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, čime je okončan proces izgradnje Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda. Veće je prvog dana rada, 7. avgusta 1945. na predlog Predsedništva dalo saglasnost na rezolucije o rešavanju statusa Sandžaka i Autonomne oblasti Kosova i Metohije. Tek na kraju završne sednice AVNOJ-a, 10. avgusta, prihvaćena je odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine od 30. i 31. jula o prisajedinjenju AP Vojvodine federalnoj Srbiji. Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, koje prerasta u Privremenu narodnu skupštinu, koja je u kontinuitetu nastavila rad do 26. avgusta, polazilo se od stava da je DFJ već formirana federativna država i kao takva već priznata u svetu, kako spoljnopolitičkim kontinuitetom sa prethodnom državom, tako i politikom kompromisa sa zapadnim saveznicima. Veliki deo rada nove Skupštine ticao se radikalno drugačijeg uređenja države, preobražene u revoluciji, a njeno federativno ustrojstvo trebalo je da se utvrdi novim konstitucionalnim aktom, što će i biti učinjeno prvim posleratnim Ustavom od 31. januara 1946. Politika federalizma u cilju postizanja pune nacionalne ravnopravnosti i samim tim političke reprezentativnosti, trebalo je da ustanovi takve mehanizme odlučivanja koji bi obezbedili jednaka prava svim jugoslovenskim narodima. O uređenju zemlje kojim bi bila onemogućena hegemoija brojnije nacije i dosledno garantovana jednaka prava svim narodima, govori se i u dokumentima AVNOJ-a, što predstavlja konstantu politike NOP-a. Korak u tom smeru je i uvođenje dvodomne strukture najvišeg predstavničkog tela. Postojanje drugog doma u kome odlučuje paritetan broj predstavnika nejednakih federalnih jedinica čini temeljni princip federativnog sistema. Donji dom Skupštine formiran srazmerno broju stanovnika (jedan čovek, jedan glas) ne može da prevlada nad gornjim, federalnim domom, već je ravnopravan u odlučivanju kako bi garantovao demokratsko pravo ravnopravnosti nacija i federalnih jedinica, konstitutivnih članica DFJ. Sve ovo je bilo neophodno kako bi se rešila

---

⁵⁷ Reč je o Pribojskom, Mileševskom, Zlatarskom, Sjeničkom, Deževskom i Šavničkom, Pljevaljskom i Bjelopoljskom srezu. Od 7.100 km² i 245.000 stanovnika Sandžaka, Srbiji je pripalo 5.038 km², sa oko 170.000 stanovnika. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948*, IX, Beograd, 1954, str. 290–333.

⁵⁸ Dragoljub Petrović, "Konstituisanje federativne Jugoslavije", str. 121.

istorijska protivrečnost Jugoslavije, kako je govorio njen najpoznatiji ustavopisac, Jovan Đorđević: “u isto vreme *jedinstvo* i podržavanje i razvijanje *samostalnosti delova*”.⁵⁹

***

U toku Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije na jugoslovenskom prostoru 1941–1945. izvršen je proces konstituisanja federativne Jugoslavije, kao složene zajednice ravnopravnih naroda, čiji su se završni akti odigrali u leto 1945. na Trećem zasedanju AVNOJ-a, transformisanim u Privremenu Narodnu skupštinu. Do tada je završeno i konstituisanje njenih delova – šest federalnih država članica. Potonja državno-pravna akta zasvođena prvim Ustavom republikanske i federativne Jugoslavije, 31. januara 1946. samo su potpunije regulisala i preciznije definisala ovu specifičnu nacionalno pluralnu zajednicu. Politički sistem novostvorene savezne države zasnivao se na federativnom uređenju koje je odgovaralo složenoj nacionalnoj fizionomiji jugoslovenskog prostora. I pored neminovnog korišćenja izvesnih iskustava i paradigmi federativnih sistema u svetu, jugoslovenski federalizam, kompleksan i sa razuđenim formama i modelima, uslovljen istorijskim razvojem, regionalnim osobenostima, različitim nacionalno-emancipatorskim i konfesionalnim osobenostima, predstavljao je *de facto* i *de iure* originalnu i specifičnu istorijsku pojavu. Sve kasnije promene konstitucionalnih okvira (1953, 1963, 1967–1971, 1974) samo su dalje razrađivale, a ne suštinski menjale ili čak izneveravale emancipatorske federalističke obrasce formulisane tokom Drugog svetskog rata. Bio je to pre povratak, nego napuštanje izvornih federalističkih principa na kojima su partizanski pobednici privlačili u svoje redove različite narode, deprivirane i nacionalno i socijalno. Utoliko su i republičke granice, proizlazi iz navedenog, bile granice federalnih država sa pravom svih pripadajućih konstitutivnih naroda na samoopredeljenje i otcepljenje, ne dovodeći u pitanje međurepubličke (državne) granice. Navedeni principi odnosili su se i na Bosnu i Hercegovinu, uključujući i njenu državnost, konstituisanu unutar Jugoslavije kao i osnov o njenoj nedeljivosti i nepromenljivosti granica između federalnih država (republika). Navedeni postulati i interpretacija jugoslovenskog federalističkog ustrojstva bila je priznata i na međunarodnoj ravni odlukama Badinterove arbitražne komisije i Haške konferencije iz 1991. godine.⁶⁰

U krajnje kompleksnim okolnostima, značaj Muslimanskih rezolucija (1941) je bio veoma značajan u definisanju pozicije i statusa Bosne i Hercegovine, tokom Drugog svetskog

⁵⁹ Boro Krivokapić, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006, str. 223–224.

⁶⁰ Sonja Biserko. *Poslednja šansa Jugoslavije: Haška konferencija 1991.*, Beograd, 2002.

rata i unutar jugoslovenskog federalističkog okvira. Rezolucije su bile prvi važan signal vođstvu partizanskog pokreta da je nezadovoljstvo kod muslimanskog građanstva bilo duboko i temeljno. Adnan Jahić smatra da „bez obzira na to koliko su smisao i vrijednost muslimanskih rezolucija bili relativizirani užim staleškim i etničkim interesima njihovih potpisnika, te nespremnošću da se glavnim osudama dā najšire građansko značenje“, one ostaju kao značajna paradigma „odgovornosti konkretnih ljudi koji su založili svoja imena i integritet za jedan novi poredak u kojem ne bi carovali opasna krvava anarhija i vjerska i nacionalna mržnja i isključivost“.⁶¹ Same rezolucije, potpisivane tokom druge polovine 1941. najteže ratne godine, u političkom i egzistencijalnom smislu, homogenizovale su bosansko-hercegovačke Muslimane i donele političku artikulaciju koja ih je značajno politički subjektivizirala, ali i podstakla nezadovoljstvo karakterom ustaškog režima. Distanca koja je jasno iskazana prema kvislinškoj NDH i otpor zločinačkim i nasilnim metodama, dodatno su odvojili muslimanske mase od novouspotavljene realnosti, ali su ih i pripremile za odlučniji i aktivniji otpor do koga će doći kroz pristupanje partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu. Vođstvu KPJ i NOP-a, rezolucije su poslužile u političke svrhe produblivanja muslimanskog otpora, ali i pridobijanja najširih masa Muslimana za antifašistički pokret jugoslovenskih partizana, zbog čega su mnogi potpisnici rezolucija završili rat u redovima NOP-a. Sve je to doprinelo da se ubrza nacionalna emancipacija i politička subjektivizacija Muslimana od strane NOP-a, kao jedine međunarodno priznate antifašističke snage na teritoriji okupirane Jugoslavije. Sa druge strane, tek masovniji priliv muslimanskog stanovništva u redove NOVJ biće garant ravnopravnog tretiranja Bosne i Hercegovine u novoj federalističkoj konstelaciji koju je antifašistički pokret izgrađivao. Veoma složen proces sinhrono izgradnje jugoslovenske federacije i njenih pojedinih delova – federalnih država članica, kada je reč o Bosni i Hercegovini, imao je kao jednu od svojih inicijalnih tačaka – objavljivanje Muslimanskih rezolucija otpora ustaškoj strahovladi. Protiveći se nasilju, teroru, kroatizaciji i diskriminaciji novog poretka, autori ovih rezolucija jasno su isticali svoja patriotska opredeljenja, ali i inkluzivni karakter države, posmatrajući Bosnu i Hercegovinu kao domovinu svih njenih naroda i religija. Tako su Muslimani sebe postulirali kao most između Srba i Hrvata, jednako kao što su je partizanski pobednici, konstituišući BiH kao ravnopravni državni subjekt, izgrađivali ne samo kao tampon zonu između Srbije i Hrvatske već i federalnu državu koja bi

---

⁶¹ Adnan Jahić, “Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja”, *Prilozi*, br. 49, Sarajevo, 2020, str. 204.

trebalo da spreči realizaciju velikodržavnih ideja suseda i ponudi pluralni prostor slobode za sve religije i identitete koji su u njoj živeli.

Objavljeni izvori

Jovičić, Miodrag, „*Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*“. *Izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940*, Beograd, 1991.

Končar, Ranko, „Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945“. *Savremenost*, 1/74, 89-160.

Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije 1941. Zajednička izjava iz 2015, prir. Enes Karić i Mustafa Spahić, Sarajevo, 2019.

Nešović, Slobodan, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd, 1983.

Petranović, Branko, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I-II, Beograd, 1987.

Prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a, Beograd, 1953.

Zbornik NOR-a, Tom I, knjiga 19, Beograd, 1969.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, I, dokumenti 1943–1944, Sarajevo, 1968.

Literatura

Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Zrenjanin, 2004.

Bandžović, Safet, „Bošnjaci i antifašizam: rezolucije građanske hrabrosti (1941) i savremenost“, *Godišnjak BZK 'Preporod'*, Sarajevo, 2011, str. 116–136.

Bandžović, Safet, „Odjek Muslimanskih rezolucija 1941. godine“, *Arhivska praksa*, 14/2011, str. 433–466.

Bandžović, Safet, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Sarajevo, 2010.

Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo, 2018.

Bešlin, Milivoj, „Vojvodina u Jugoslaviji: borba za autonomiju“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd, str. 279–324.

Biserko, Sonja, *Poslednja šansa Jugoslavije: Haška konferencija 1991*, Beograd, 2002.

Boban, Ljubo, „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knjiga 1, Zagreb, 1989.

Boban, Ljubo, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd, 1965.

Čulinović, Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb, 1970.

Dimić, Ljubodrag, „Srbija 1804–2004 (suočavanje sa prošlošću)“, u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd, 2005, str. 13-114.

- Dimić, Ljubodrag, „Srpski kulturni klub između kulture i politike“, *Književnost*, Prosveta, 7–8/1993, str. 858-903.
- Greble, Emily, *Sarajevo, 1941-1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo, 2020.
- Hadžijahić, Muhamed, “Muslimanske rezolucije iz 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1971.
- Hoare, Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica, 2019.
- Imamović, Mustafa, “ZAVNOBIH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine”, *Historijska traganja*, br. 12/2013, Sarajevo, str. 17-25.
- Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.
- Jahić, Adnan, “Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja”, *Prilozi*, br. 49, Sarajevo, 2020, str. 167–210.
- Karić, Enes, “Muslimanske rezolucije u novijim tematizacijama”, u: *Nasuprot zlu*, Sarajevo, 2019, str. 39–64.
- Kocbek, Edvard, *Drugovanje: dnevnički zapisi od 17. svibnja 1942. do 1. svibnja 1943*, Zagreb – Ljubljana, 1986.
- Končar, Ranko, „Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje“, u: *Antifašizam, AVNOJ, Autonomija*, Novi Sad, 2013, str. 15-27.
- Končar, Ranko, *Stvaranje federacije*, Novi Sad, 1983.
- Krivokapić, Boro, *Beskonačni Tito*, Beograd, 2006.
- Milosavljević, Olivera, „Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija“, *Tokovi istorije*, br. 1–2/1996, Beograd, 1996, str. 169-181.
- Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb, 1984.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992.
- Petrović, Dragoljub, “Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941–1945”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, God. XXIII (3–4)/1988, Beograd, str. 101-134.
- Pleterski, Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1985.
- Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo, 2009.
- Stanković, Đorđe, *Nikola Pašić – Prilozi za biografiju*, Beograd, 2006.
- Sušić, Osman, “Bošnjačko ne ustaškim zločinima”, *Stav*, br. 23, 13. avgust 2015.